

ABSTRACT

The freedom of theology according to recent Roman Catholic thought

In this article the notion of the freedom of theology in recent Roman Catholic thought is discussed with special reference to the Vatican Instruction "Donum Veritatis", which outlines the current views in this church on the ecclesial vocation of the theologian. The factors which prompted the publication of this document are described as well as the tradition within which it is situated. A careful analysis of the structure and contents of the Instruction is made and the basic presuppositions of its notion of theology are indicated. The article concludes with a Reformed response to the central argument of the document.

1 INLEIDING

Reeds sedert die ontstaan van die universiteitswese in Wes-Europa gedurende die twaalfde eeu van die Christelike jaartelling word die teologie in 'n akademiese konteks beoefen. Kenmerkend van hierdie akademiese konteks is die vryheidsideaal. Trouens, in die dertiende eeu na Christus skryf Alexander van Roes dat die idee van 'n Christelike gemeenskap vereis dat sentra van relatiewe outonomie daargestel word wat die samelewing kan beskerm teen vergrype wat in die naam van vroomheid of patriotisme gepleeg word. Dit is na sy oordeel die universiteit se taak om sowel die staat as die kerk aan hulle grense te herinner sodat die welsyn van die gemeenskap gehandhaaf kan word¹.

Een van die beslissende gesigspunte wat by 'n besinning oor die implikasies van die akademiese vryheidsideaal ten opsigte van die teologie in ag geneem moet word, is dat dit hier om 'n dissipline gaan waarby ook die kerk 'n fundamentele belang het. Juis hierdie belang bring mee dat kerke steeds geroepe voel om kontrole uit te oefen oor teologiese onderrig en navorsing. En dit weer is 'n strewe wat in sommige akademiese kringe verset oproep².

Histories gesproke het die pole waartussen die vermelde spanning bestaan die sterkste uitdrukking gevind in die liberale protestantisme met sy verbondenheid aan die *Aufklärung*denke enersyds en in die maksimalis-

tiese interpretasie en toepassing van die onfeilbaarheidsleer in die Rooms-Katolieke kerk, soos dit in die ensiklike *Pascendi dominici gregis* (1907) en *Humani generis* (1950) neerslag gevind het, andersyds³. Hierdie twee ensiklike weerspieël 'n kerklike styl wat selfs die stel van vrae ten opsigte van finaal vasgelegde dogmas as in stryd met dergelike dogmas beskou⁴. Sedert die tweede Vatikaanse Konsilie het die indruk egter langamerhand gegroei dat daar in die Rooms-Katolisisme groter ruimte vir die vryheid van die teologie ontwikkel het⁵. Aan die anderkant het dit ook in Protestantse kring duidelik geword dat die "ondogmatiese Christendom" waartoe die *Aufklärung* aanleiding gegee het, nie soveel voordele inhou as wat aanvanklik gemeen is nie en dat vaste leeruitsprake 'n noodsaaklike element in die vertolking van die Christelike geloof bly⁶. Ook hier het die proses dus voortgegaan om die fyn en dikwels ontwykende balans tussen vryheid en gebondenheid in die teologie te probeer vind⁷.

Hierdie diskussie oor die vryheid van die teologie wat steeds heen en weer beweeg het tussen die twee ekstreme posisies wat hierbo genoem is, het 'n opvallende stimulans ontvang met die publikasie op 24 Mei 1990 van 'n amptelike Rooms-Katolieke dokument getitel *Donum Veritatis, Instruksie oor die kerklike roeping van die teoloog*⁸. Hierdie dokument, wat gerig is aan die biskoppe van die Rooms-Katolieke kerk, beskryf die amptelike visie en beleid van hierdie kerk ten opsigte van die funksie wat teoloë in hierdie kerk behoort te vervul. Die biskoppe word aangemoedig om goeie en vertrouwensvolle verhoudinge met die kerklike teoloë te handhaaf⁹. Dit is juis die doel van *Donum Veritatis* om 'n teologiese begroning vir hierdie versoek te bied.

Alhoewel hier van versoek gepraat word, moet terselfertyd in gedagte gehou word dat hierdie dokument vir homself hoë gesag toe-eien. Nie alleen is hierdie *Instruksie* deur die pous self goedgekeur en op sy aanbeveling gepubliseer nie, maar dit maak ook eksplisiet die stelling dat dokumente soos hierdie deel uitmaak van die amptelike leer van die kerk en dat dit daarom in die Rooms-Katolieke kerk op algemene instemming aanspraak maak. By nadere toesien sou 'n mens dus kon sê dat die bestaan van 'n dokument soos hierdie juis 'n uitstekende voorbeeld bied van die kwessie wat dit wil aanspreek, te wete die wyse waarop die kerk kontrole oor die teologie kan uitoefen.

Donum Veritatis het 'n groot verskeidenheid reaksies by Rooms-Katolieke teoloë uitgelok¹⁰. In Protestantse geleedere het dit egter nog nie die aandag ontvang wat dit verdien nie. Dit is daarom sinvol om voordat op die dokument reageer word eers 'n bondige uiteensetting van die inhoud daarvan te gee. So 'n uiteensetting moet op sy beurt egter voorafgegaan

word deur 'n kort beskrywing van die konteks waarin die dokument funksioneer. Sonder insig in die historiese omstandighede wat tot die publikasie daarvan aanleiding gegee het, kan 'n mens dit nie behoorlik begryp en beoordeel nie.

2 DIE KONTEKS WAARIN DIE INSTRUKSIE OOR DIE KERKLIKE ROEPING VAN DIE TEOLOOG FUNKSIONEER

Die agtergrond waarteen die ontstaan van die dokument *Donum Veritatis* gesien moet word, is die indruk wat in die Vatikaan ontwikkel het dat die huidige tyd deur 'n ernstige krisis bedreig word. Die krisis bestaan daarin dat 'n algemene gees van individualisme, relativisme en gevolglike pluralisme langamerhand ontwikkel het en tans oorheersend geword het¹¹. Die *Instruksie* meen dat hierdie verskynsels hulle oorsprong in die ideologie van die wysgerige liberalisme het¹².

Dit was egter nie alleen die algemene atmosfeer van skeptisisme wat tot die ontstaan van die dokument aanleiding gegee het nie. 'n Aantal opvallende gebeurtenisse wat sedert die tweede Vatikaanse Konsilie plaasgevind het, het mede daartoe bygedra. Die Vatikaan het hierdie gebeurtenisse gesien as simptome van die vermelde krisis. So byvoorbeeld, was daar die invloedryke verklaring "Vir die vryheid van die teologie" wat in 1968 deur 1360 Rooms-Katolieke teoloë onderteken en deur die internasionale teologiese tydskrif *Concilium* gepubliseer is¹³. In hierdie verklaring word die standpunt verdedig dat foutiewe teologiese oortuigings nie deur kerklike of ander magsmiddele reggestel kan word nie. Die enigste werklik effektiewe manier waarop dit kan geskied, is deur onbelemmerde akademiese diskussie waarin die waarheid spontaan die oorhand kan kry.

'n Gebeurtenis van meer resente datum en een wat waarskynlik meer direkte invloed gehad het op die publikasie van *Donum Veritatis*, is die sogenaamde *Kölner Erklärung* van 1989 waarin, onder andere, geprotesteer is teen die willekeur waarmee die Magisterium besluite neem om die *missio canonica*, dit wil sê die amptelike toestemming om teologie te doseer, toestaan of weerhou¹⁴. Hierdie protes het verband gehou met die feit dat Rome die *missio canonica* onttrek het aan bekende teoloë soos Hans Küng en Charles Curran. Veral die laasgenoemde geval het met veel ophef en publisiteit gepaardgegaan¹⁵. Reeds sedert 1968 toe Curran 'n openbare protes teen die ensikliek *Humanae Vitae* georganiseer het, was hy telkens weer in versetsaksies teen die Magisterium betrokke. Die gevolg was dat hy in 1986 die *missio canonica* ontnem is. Daar is aanduidinge dat die wyse waarop die verskynsel van die *dissensus* in *Donum Veritatis*

beskryf word, veral op die Amerikaanse situasie rondom Curran gemik is¹⁶

Die pas genoemde gevalle is twee betreklik onskuldige voorbeelde van 'n algemene en steeds groeiende golf van pluralisme wat die huidige tyd kenmerk en wat ook sy invloed in die Rooms-Katolieke kerk laat geld. In 'n poging om hierteen weerstand te bied, het die Vatikaan besluit om 'n nuwe geloofsbelydenis (*professio fidei*) te implementeer wat deur elke persoon wat 'n amptelike posisie in die Rooms-Katolieke kerk wil beklee, afgelê moet word. In aansluiting hierby het die Vatikaan ook 'n nuwe getrouheidseed (*iusiurandum fidelitatis*) geformuleer wat deur alle ampsdraers laer as die bekleërs van 'n biskopsamp saam met die nuwe geloofsbelydenis afgelê moet word¹⁷.

Beide hierdie nuwe formuliere is oorspronklik in die *Acta Apostolicae Sedis* van 9 Januarie 1989 gepubliseer, slegs drie dae na die *Kölner Erklärung*. Hulle het egter eers werklik aandag getrek nadat hulle ook in die Italiaanse uitgawe van die *Osservatore Romano* van 25 Februarie 1989 gepubliseer is en dus alleen maar drie dae voordat hulle regsgeldig sou wees. Wanneer 'n mens hierby nog verder in gedagte hou dat albei die vermelde formuliere gepubliseer is sonder die gebruikelike pouslike toestemming wat sulke dokumente gewoonlik vergesel - dit is pas op 1 Julie 1989 gegee - en dat hulle in byna algehele geheimhouding reeds sedert 1984 voorberei is, sonder dat die nasionale biskoppekonferensies daarvan bewus was, kan 'n mens nie aan die indruk ontkom dat die Vatikaan sy kenmerkende kalmte kwytgeraak en tot krisisoptrede, wat ongewone prosedures regverdig, oorgegaan het nie¹⁸.

Intussen moet wel gesê word dat alhoewel die *professio fidei* van 1989 wat sy inhoud betref enkele opvallende nuwe elemente bevat, die gebruik om in sulke omstandighede van so 'n belydenis gebruik te maak tot sover as 1564 terugdateer toe die *professio fidei Tridentina* uitgevaardig is. By daardie geleentheid het die belydenis naas 'n herhaling van die geloofsbelydenis van Nicea en die vermelding van 'n lys van nege Katolieke dogmas ook 'n gehoorsaamheidsverklaring teenoor die biskop van Rome bevat¹⁹. In 1877 word hierdie belydenis aangevul met die besluite van die Eerste Vatikaanse Konsilie waarin veral op die primaat en onfeilbaarheid van die pous klem gelê word²⁰. In 1910 word verder nog die anti-modernisme-eed hierby gevoeg. Na die Tweede Vatikaanse Konsilie word in 1967 'n korter formulering van die *professio fidei* aanvaar waarin by die geloofsbelydenis van Nicea slegs van vier Katolieke dogmas melding gemaak word²¹. In hierdie formulering word die anti-modernisme-eed weggelaat. En daarmee kom ons dan, volgens die historiese gang van sake,

weer by die vermelde nutste formulering van die *professio fidei*, te wete die een van Januarie 1989. In hierdie geval word net soos in 1967 met die geloofsbelydenis van Nicea, as eerste deel, begin. Die tweede gedeelte wat daarop volg word egter nie net in een paragraaf nie, maar in drie kort paragrawe geformuleer en wel op so 'n wyse dat tussen verskillende tipes waarheid onderskei word asook tussen die verskillende grade van toestemming wat telkens aan 'n bepaalde waarheidstipe korrespondeer²². Om die implikasies van hierdie nuwe *professio fidei* ten volle te begryp, is dit sinvol om noukeurig na hierdie tweede gedeelte met sy drie paragrawe te kyk. Dit lui in die amptelike engelse vertaling soos volg:

“With firm faith I believe as well everything contained in God's word, written or handed down in tradition and proposed by the Church - whether in solemn judgment or in the ordinary and universal magisterium - as divinely revealed and calling for faith. I also firmly accept and hold each and every thing that is proposed by that same Church definitely with regard to teaching concerning faith or morals. What is more, I adhere with religious submission of will and intellect to the teachings which either the Roman Pontiff or the college of bishops enunciate when they exercise the authentic magisterium, even if they proclaim those teachings in an act that is not definitive”²³.

Wie hierdie formulering noukeurig bestudeer, merk op dat dit die resultaat is van die Vatikaan se oortuiging dat die reeds vermelde krisis van die huidige tyd alleen besweer kan word deur 'n verstewiging van die juridiese greep van die Magisterium op die kerk. Vandaar dat die voorlaaste stelling van die *professio fidei* van 1989 selfs verder gaan as die eerste Vatikaanse Konsilie daarin dat onfeilbaarheid ook opgeëis word vir daardie elemente van die kerklike leer oor geloof en moraal wat nie direk in die openbaring vervat is nie, maar wat nodig mag blyk te wees om die inhoud van die openbaring te beskryf²⁴. Wanneer hierdie *professio fidei* sonder meer geloof bely in wat die Magisterium ook al leer, word onbepaalde gesag aan die kerklike owerheid toegeken. 'n Mens sou die konklusie kon trek dat geloof hier tot gehoorsaamheid gereduseer word.

Wat verder ook belangrik is, is om in te sien dat *Donum Veritatis* die amptelike uitwerking en toepassing is van beginsels wat in die nuwe *professio fidei* en *iusiurandum fidelitatis* vervat is op die posisie en funksie van die teoloog in die kerk. Om dit duidelik te maak, moet vervolgens 'n analise gemaak word van die basiese struktuur en inhoud van hierdie *Instruksie*.

3 DIE STRUKTUUR EN INHOUD VAN DIE INSTRUKSIE

Die dokument *Donum Veritatis* is, afgesien van die inleiding en die slot, in vier dele verdeel. Die eerste deel wat paragrawe twee tot vyf omvat, beskryf kortliks die waarheid van die openbaring as geskenk van God aan sy volk²⁵. Uit grenslose liefde, sê die *Instruksie*, het God in 'n verhouding met die mens getree. Hierin het die mens die volheid van die waarheid en egte vryheid gevind²⁶. Maar so het die mens ook tot die een nuwe volk van God geword wie se roeping dit is om deur 'n verskeidenheid van gawes hierdie gawe van die waarheid te bewaar en verder deur te gee²⁷. In hierdie proses moet die inhoud van die geloof, onder leiding van die Heilige Gees, telkens weer opnuut grondig deurdink en die redelikheid daarvan aange-ton word teenoor diegene wat daarom vra. Juis met die oog hierop verleen die Heilige Gees aan die kerk 'n verskeidenheid van gawes²⁸.

Die tweede afdeling van die dokument begin met die stelling dat een van die uitstaande roepings wat die Heilige Gees in die kerk tot stand bring, dié is van die teoloog²⁹. Die taak van die teoloog is om in same-werking met die leeramp in die kerk te streef na 'n steeds grondiger verstaan van die Woord van God³⁰. Langs hierdie weg dien hy die volk van God in die uitvoering van die apostoliese opdrag dat gelowiges altyd gereed moet wees om 'n antwoord te gee aan elkeen wat van hulle 'n verduideliking eis oor die hoop wat in hulle lewe (1 Pet 3:15). Hierdie opdrag hou verband met die feit dat die mens geskape is as 'n rasonele wese wat steeds na die waarheid vra³¹. Juis omdat die teologie die dissipline is wat hom met die gronde van die geloof besighou, is dit die aangewese middel om die evangelie in die dimensie van die rasionaliteit te vertaal en sodoende dit te voorsien wat ooreenstem met die diepste behoefte van die mens te wete kennis van die waarheid.

Die teologie lê egter nie alleen in die verlengde van die apostoliese opdrag tot geloofsverantwoording nie, dit hou eweneens verband met die opdrag van Christus dat die evangelie aan alle mense verkondig moet word sodat hulle sy dissipels kan wees (Matt 28:19). Dit impliseer dus dat die teologie uit naasteliefde spruit. Die liefde as oorsprong van die teologie het egter ook nog 'n heeltemal ander dimensie. In die geloof leer die mens die goedheid van God ken en begin om God lief te kry. Dit is egter eie aan die liefde om tot 'n steeds dieper kennis van die geliefde te kom. Dit is juis hierdie dieper kennis waarna die teologie streef.

In die lig van wat pas gesê is, is dit duidelik dat die teologie 'n dubbele oorsprong het, te wete liefde tot God en liefde tot die naaste. Van beslissende belang is dit om in te sien dat hierdie dubbele liefdesoorsprong

ook die wyse bepaal waarop die teologie beoefen moet word³². Die metodologiese implikasie wat dit vir die teologie het, is dat dit 'n dissipline is wat sowel deur rasonale ondersoek as deur geloofstoewyding en gebed gekenmerk word. As wetenskap moet dit steeds rekening hou met die epistemologiese eise en kritiese ingesteldheid kenmerkend van 'n rasonale dissipline³³. Aan die ander kant moet die teologie daarmee rekening hou dat dit op die selfopenbaring van die lewende God gerig is en dit bring dan mee dat die kritiese instelling van die teoloog deur die geloofsperspektief gesuiwer word sodat dit nie tot 'n algemene lewenshouding van skeptisisme ontaard nie. Toewending tot die teologie behoort gepaard te gaan met 'n korresponderende strewe na 'n aan God toegewyde lewe.

Ten spyte van die skeptiese teneur wat kenmerkend is van die epistemologie van die huidige tyd moet nogtans daaraan vasgehou word dat die menslike rede wel op die waarheid afgestem is en daartoe kan deurdring³⁴. Dit is die taak van die teologie om deur die verligting met die geloof tot 'n grondige verstaan van die openbaring te kom. Ten einde dit te bereik, kan die teologie dit nie vermy om van wysgerige begrippe en ook van die insigte van die historiese en sosiale wetenskappe gebruik te maak nie. Dit moet egter met die nodige omsigtigheid gedoen word en wel op so 'n wyse dat die geopenbaarde leer van die kerk die kriterium is waarvolgens van die vermelde begrippe gebruik gemaak word en nie omgekeerd nie³⁵. Die teoloog moet onthou dat hy 'n lid van die volk van God is en dat sy werk nie die geloofsleer in gedrang mag bring en sodoende die kerk beskadig nie³⁶. Die vryheid wat eie is aan die teologiese ondersoek moet dus binne die ruimte van die kerklike leer beoefen word³⁷. Nuwe insigte moet die geleentheid gegee word om in openhartige diskussie getoets te word en so tot ryping te kom totdat dit geskik is om deur die hele kerk aanvaar te word³⁸.

Wanneer hier van die vryheid van die teologie sprake is, is dit dus van beslissende belang dat beklemtoon word dat dit die vryheid is van 'n wetenskap waarvan die objek die openbaring van God is. Hierdie openbaring word in die kerk oorgelewer en geïnterpreteer onder leiding van die Magisterium en in geloof ontvang. Waar hierdie beginsels in die teologie nie gehandhaaf word nie daar hou die teologie op om teologie te wees³⁹.

Ten einde die beginsels waarvan hier sprake is duideliker uit te spel, word in die derde hoofdeel van die *Instruksie* aandag geskenk aan die funksie van die leeramp in die kerk. In hierdie derde deel van die dokument merk 'n mens skielik 'n verandering van toonaard op. Die eerste twee dele word gekenmerk deur 'n versoenende ingesteldheid. Wanneer oor die teologie as wetenskap gepraat word, byvoorbeeld, word 'n hele

aantal insigte uit die hedendaagse wetenskapsteorie opgeneem. In die derde deel egter word oorgeskakel na terminologie wat hoofsaaklik uit die tradisionele Rooms-Katolieke dogmatiek en kerkreg afkomstig is. Karl Lehmann het in hierdie verband opgemerk dat: "Der innere Zusammenhang mit den beiden ersten Abschnitten kann wegen der Verschiedenheit der Sprach- und Denkstile immer nur mühsam zurückgewonnen werden"⁴⁰.

Die vermelde derde deel begin met die beklemtoning van die gegewe dat Christus die Magisterium aan die kerk gegee het om die *depositum fidei* suiwer uit te lê en te bewaar. Dit is die wil van Christus dat die Magisterium 'n konsitutiewe element in sy kerk moet wees⁴¹. Die Magisterium is in feite dus 'n institusionalisering van die finaliteitskarakter van die verbond wat God deur Christus met sy volk gesluit het. As sodanig korrespondeer dit met die eskatologiese karakter van die Christus-gebeure. Christus het immers die bystand van die Heilige Gees aan die herders van die kerk toegesê en aan hulle die genadegawe van die onfeilbaarheid geskenk in sake wat die geloof en moraal betref. Dit impliseer dat die Magisterium in hierdie verband finale uitsprake kan maak⁴². Die dokument beklemtoon dat selfs in gevalle waar die besluite van die leeramp nie in onfeilbare uitsprake neerslag vind nie, maar in die uitvaardiging van leeruitsprake wat as doel het om behulpsaam te wees by die verstaan van die openbaring, sulke uitsprake nie sonder goddelike bystand gemaak word nie en dat hulle dus eweneens op lojale aanvaarding deur gelowiges aanspraak maak⁴³. Die pastorale funksie van die Magisterium is dus om toesig uit te oefen. Dit streef daarna om te verseker dat die volk van God werklik in dié waarheid bly wat vrymaak. Die teoloog wat trou wil bly aan die diens wat hy aan die waarheid kan lewer, moet ag slaan op die eiesoortige roeping van die Magisterium en daarmee saamwerk⁴⁴.

In die vierde en laaste deel van *Donum Veritatis* word 'n beskrywing gegee van hoe die samewerking tussen teoloog en leeramp daar uit behoort te sien. Hierdie hoofdeel is in twee onderafdelings verdeel. Die eerste hiervan skenk aandag aan die maniere waarop teologie en leeramp met mekaar kan saamwerk terwyl die verskynsel van *dissensus* of andersdenkendheid in die kerk in die tweede onderafdeling aan die orde gestel word.

In die eerste van die pas vermelde onderafdelings lê die *Instruksie* klem daarop dat die diens wat die leeramp en die teoloog gesamentlik in diens van die waarheid lewer hulle in 'n verhouding van wederkerigheid stel⁴⁵. Die een trek voordeel uit die werk van die ander. Maar nou moet gesê word dat die wederkerigheid waarvan die dokument gewag maak slegs in 'n heel beperkte mate tot sy reg kom⁴⁶. Die rede hiervoor is dat die samewerking tussen teologie en Magisterium hanteer word in die lig van

die nuwe geloofsbelydenis en getrouheidseed waarna hierbo verwys is. Voordat amptelik aan 'n teoloog in die Rooms-Katolieke kerk toestemming verleen word om doseerwerk te verrig, moet hy die vermelde belydenis aflê en eed neem⁴⁷. Hierdeur kry die verhouding tussen Magisterium en teoloog 'n eensydige karakter want sowel die belydenis as die eed beklemtoon die verantwoordelikheid van die kerklike ampsdraers teenoor die Magisterium en nie omgekeerd nie. *Donum Veritatis* verwys eksplisiet na die verskillende grade van aanvaarding wat korrespondeer aan die verskillende grade van gesag waarmee die Magisterium, volgens die *professio fidei* van 1989, amptelike uitsprake maak⁴⁸. En soos reeds gebyk het, impliseer dit dat selfs in gevalle waar die leeramp uitsprake maak wat nie amptelik as onfeilbaar kwalifiseer nie, nogtans van die teoloog verwag word om daaraan lojale onderwerping en aanvaarding te betoon⁴⁹.

Indien 'n teoloog dit onmoontlik vind om in so 'n geval met die betrokke kerklike gesagsdraers saam te stem, moet hy nogtans gewillig bly om sy opvattinge te verander as dit nodig sou blyk te wees⁵⁰. Hy sal dergelike opvattinge nie voortydig openbaar maak nie en hom in elk geval nie daarmee tot die massamedia wend nie⁵¹. *Donum Veritatis* oordeel dat die druk van die publieke opinie nie 'n gunstige ruimte daarstel waarin omstrede leerstellige kwessies tot helderheid gebring kan word nie⁵². Waar die teoloog 'n verskil van mening oor 'n bepaalde leerstelling ontwikkel, is die aangewese weg dat hy daarvoor met die betrokke kerklike gesagsdraers in verbinding tree⁵³. Wanneer 'n dergelike dispuut by geleentheid van so 'n ontmoeting nie opgelos kan word nie, behoort die teoloog hom aan die Magisterium te onderwerp terwyl hy dit as 'n roeping beskou om in stilte en gebed vir die waarheid te ly met die wete dat as die waarheid werklik op die spel is dit uiteindelik die oorhand sal kry⁵⁴.

In feite kon *Donum Veritatis* op hierdie punt afgesluit het aangesien die tradisionele Rooms-Katolieke opvattinge oor die aard van die teologiese kennis en oor die verhouding tussen die Magisterium en die teologie uitvoerig bespreek is⁵⁵. Dit is daarom opvallend dat in hierdie vierde en laaste hoofdeel van die dokument na die eerste onderafdeling nog 'n tweede bygevoeg word. Nog meer opvallend is die feit dat hierdie tweede onderafdeling meer as 'n derde van die hele *Donum Veritatis* beslaan. Hierdie gegewe dui daarop dat die verskynsel van die *dissensus* in die kerk waaraan hierdie uitvoerige onderafdeling gewy is die eintlike motief vir die publikasie van die *Instruksie* is⁵⁶.

Met die in teologiese kringe betreklik nuwe term *dissensus* bedoel die *Instruksie* 'n algemene houding van weerstand teen 'n bepaalde kerklike leer wat neerslag vind in bepaalde openbare maatreëls en aktiwiteite.

Volgens *Donum Veritatis* het hierdie soort *dissensus* die kerklike gemeenskap reeds ernstige skade berokken⁵⁷.

Die *dissensus* waarvan hier sprake is, is dikwels 'n poging om die kerk te verander met die metodes wat in die wêreld van die politiek gebruik word. Die metodes waarna die dokument hier verwys, is spesifiek die werwing van publieke steun en die toepassing van die druk van die openbare media teen die kerklike leergesag. 'n Verdere vorm wat die *dissensus* aanneem, is die propagering van die gedagte dat die nie-onfeilbare leer van die Magisterium geïgnoreer kan word. Die argument wat ten gunste van hierdie gedagte aangevoer word, is dat die uitsprake van die Magisterium alleen maar een bepaalde teologie naas ander moontlike teologieë verteenwoordig. Langs hierdie weg, sê die *Instruksie*, kom daar 'n tweede of "paralelle Magisterium" tot stand van teoloë wat hulle op die teologiese konsensus beroep as basis van hulle uitsprake of op die feit dat hulle outonome "basis-gemeenskappe" in die kerk verteenwoordig⁵⁸. 'n Ingesteldheid en optrede soos hierdie, sê die *Instruksie*, is 'n aanduiding van 'n ernstige gebrek aan bewussyn oor wat die kerk eintlik is⁵⁹. Die kerk is nie maar net 'n burgerlike organisasie nie. Die kerk is 'n geheimenisvolle gemeenskap waarvan die oorsprong in die drie-enige God geleë is. Op grond daarvan behoort almal wat aan die kerk behoort, te strew na 'n harmonieuse eenheid in leer, lewe en aanbidding.

Die twee redes wat gewoonlik aangevoer word ter verdediging van die *dissensus* in die kerk word deur die *Instruksie* verwerp. *Donum Veritatis* sê daarom, in die eerste plek, dat 'n beroep op die vryheid van die geloof nooit so 'n daad van weerstand kan begrond nie. Geloof geskied immers nooit as 'n daad van willekeur nie, maar is altyd 'n rasioneel en moreel begronde aanvaarding van die selfopenbaring van God in sy Woord. Maar omdat God die bewaring van sy Woord aan die kerk toevertrou het, moet die persoonlike geloof altyd deur die Magisterium begelei word⁶⁰. Daar bestaan 'n onverbreekbare verband tussen die *sensus fidei* en die versorging van die volk van God deur die Magisterium⁶¹.

Die tweede argument wat gewoonlik ten gunste van *dissensus* aangevoer word, is dat 'n mens die verantwoordelikheid het om sy eie gewete te volg⁶². Volgens die *Instruksie* is dit egter nie 'n geldige argument nie, want 'n goeie gewete veronderstel liefde vir die kerk en respek vir die Magisterium wat die voorreg van Goddelike bystand geniet. Dit is daarom ondenkbaar dat 'n mens die gewete tot hoogste gesag sou kon stel teenoor die Magisterium van die kerk⁶³.

Wie dit alles in gedagte hou, sê die dokument, kan tot 'n belangrike hermeneutiese reël, waarvolgens die teologie beoefen behoort te word,

konkludeer. Dit is die reël dat die uitsprake van die Magisterium, kragtens die Goddelike bystand waarop dit aanspraak kan maak, 'n geldigheid het wat hulle beredenering, wat inderdaad soms uit 'n bepaalde teologie afkomstig is, te bowe gaan. Met hierdie gedagtegang neem *Donum Veritatis* die Rooms-Katolieke kerk terug, verby die tweede Vatikaanse Konsilie se gees van *aggiornamento* tot by die ensikliek *Humani Generis* (1950) se uiters beperkende teologiebegrip. Soos bekend het *Humani Generis* 'n teologiese positivisme voorgestaan waarin die enigste doel van teologiese besinning is om die waarheid van die uitsprake van die Magisterium aan te toon⁶⁴.

In hierdie laaste onderafdeling van die *Instruksie* merk 'n mens weer eens 'n verandering van toonaard op. Dit kom tot uitdrukking in die toenemende spanning wat sigbaar word in die stygende intensiteit van die uitsprake wat gemaak word. In paragraaf 37 word die teoloë daaraan herinner dat indien hulle in gebreke sou bly om hulle instemming met die kerk te betuig (*sentire cum ecclesia*) hulle in stryd kom met die onderneming wat hulle gegee het toe hulle die *missio canonica* om namens die kerk hulle onderrigtaak te behartig, aanvaar het⁶⁵. Hierdie aanvanklike onderneming het hulle nogeens bevestig toe hulle die *professio fidei* en die *iusiurandum fidelitatis* aanvaar het⁶⁶. Wanneer hulle egter deur hulle *dissensus* die band met die biskop verbreek, bring hulle ook hulle verhouding met Christus in die gedrang, sê paragraaf 38. In paragraaf 40 bereik hierdie reeks uitsprake 'n hoogtepunt met die waarskuwing dat wie toegee aan die versoeking van *dissensus* "die suurdeeg van ontrouheid teenoor die Heilige Gees toelaat om werksaam te begin word".

In die lig van hierdie uitsprake wat van die allerdiepste erns getuig, is dit begryplik dat die dokument dan daartoe kom om te sê dat wanneer die Magisterium aan 'n teoloog wat afwyk van die offisiële geloofsleer, die *missio canonica*, wat aan hom toegestaan is, onttrek, dit gedoen word in 'n poging om getrou te wees aan die roeping wat die Magisterium self het om die geloof van die volk van God suiwer te bewaar⁶⁷.

4 DIE VRYHEID VAN DIE TEOLOGIE VANUIT 'N REFORMATORIESE PERSPEKTIEF

In die analise van *Donum Veritatis* is tot in hierdie stadium nog niks gesê oor die ekumeniese implikasies van hierdie dokument nie. Dit sou natuurlik moontlik wees om die diskussie wat in *Donum Veritatis* weerspieël word te beskou as 'n interne Rooms-Katolieke aangeleentheid. Wie egter noukeurig lees, merk op dat die ingrypende uitsprake van die *Instruksie* wel deeglik

implikasies het vir nie-Katolieke teoloë. As Rooms-Katolieke teoloë moet aanhoor dat *dissensus* hulle verband met Christus in die gedrang bring en tot ontrou teenoor die Heilige Gees aanleiding kan gee, wil 'n mens liever nie dink hoe daar vanuit 'n dergelike visie oor Protestantse teoloë geoordeel sal word nie.

Aan die anderkant is dit natuurlik ook so dat Rooms-Katolieke en Protestantse teoloë 'n lang tyd reeds al in allerlei akademiese verbande saamwerk. Op hierdie wyse het hulle geleer om mekaar ernstig op te neem en om mekaar se werk te waardeer. Protestante beskou hulleself ook as deel van die kerk waarvan *Donum Veritatis* sê dat sy haar oorsprong het in die eenheid van die Vader, die Seun en die Gees⁶⁸.

In die lig van oorwegings soos hierdie is dit onmoontlik vir Protestantse teoloë om die posisie wat *Donum Veritatis* oor die vryheid van die teologie verteenwoordig word te ignoreer. Wanneer vanuit Protestantse perspektief op hierdie dokument reageer word, kan dit op verskillende maniere geskied. Soos hierbo genoem, is een van dié wyses dié van die liberale Protestantisme met sy benadering van 'n "ondogmatiese Christendom". Hierdie opsie waarvan die werk van Rudolf Bultmann een van die klassieke uitdrukkings is, oordeel dat intellektuele eerlikheid en integriteit 'n *unkirchliche Theologie* veronderstel. Hy het destyds by die opvatting van G Krüger aangesluit waarvolgens dit die taak van die teologie is "die Seelen zu gefährden, in den Zweifel hineinzuführen, die naive Gläubigkeit zu erschüttern"⁶⁹. Bultmann verdedig hierdie posisie deur die Pauliniese regverdigsleer as 'n soort kenteorie aan te wend wanneer hy sê dat 'n poging om die Christelike geloof met argumente te verdedig, neerkom op selfregverdiging deur intellektuele "werke"⁷⁰. Geloof is volgens hierdie opvatting dan alleen 'n persoonlike eksistensiële ervaring. Die taak van die teologie is om van die tradisionele geloofsvoorstelling van die kerk ontslae te raak en dit te vervang met hierdie persoonlike eksistensiële ervaring. Op hierdie gedagtegang van Bultmann het Anthony Thiselton reageer met die stelling dat al wat hier bereik word, is dat uit die nood van die *Aufklärungs*keptisisme 'n deug gemaak word⁷¹. Die probleem met hierdie standpunt is dus dat die Christelike geloof so hanteer word dat dit sy identiteit kwytraak. In hierdie vorm van liberalisme bereik die teologie wel absolute vryheid, maar dan ten koste van sy identiteit. Dit gaan hier dus om 'n posisie wat die volkome teendeel vorm van die absolute beheer wat 'n dokument soos *Donum Veritatis* voorstaan.

Nou is dit verder ook belangrik om in gedagte te hou dat intellektuele eerlikheid en integriteit nie die uitsluitlike prerogatief van die radikale liberalisme is nie. Dit kan ook bereik word deur 'n benadering wat die

oortuiging vertolk dat die egte vryheid van die teologie nóg in die absolute vryheid van die liberalisme gevind word nóg in die absolute beheer wat *Donum Veritatis* voorstaan. Vanuit 'n Gereformeerde teologie sou instemming betuig kon word met die *Instruksie* dat "die vryheid eie aan teologiese ondersoek funksioneer binne die ruimte van die geloof van die kerk"⁷². 'n Gereformeerde teologie verskil egter met die *Instruksie* oor die wyse waarop dit gebeur. *Donum Veritatis* bind die teologie aan 'n openbaringsbegrip waarin 'n beslissende rol aan die regsdekrete van die Magisterium toegeken word. Dat dit die geval is, hang saam daarmee dat die *Instruksie* 'n teologiebegrip hanteer wat eerder by *Humani Generis* aansluit as by die tweede Vatikaanse Konsilie. Nou is dit belangrik om in gedagte te hou dat *Humani Generis* die duisterheid van die Skrif beklemtoon teenoor die duidelikheid van die Magisterium⁷³. Waar die Skrif egter as 'n duister boek gesien word, kan dit nie 'n wesenlike rol speel in die daarstelling van die geloof nie. Volgens *Donum Veritatis* word dit juis in 'n beslissende mate deur die bepalinge en uitsprake van die Magisterium gedoen. Om hierdie rede beskou *Donum Veritatis* die Magisterium as 'n "instelling wat op grond van die wil van Christus self 'n konstitiewe element in die kerk is"⁷⁴. Waar openbaring egter hoofsaaklik as wet gesien word, lei dit daartoe dat geloof hoofsaaklik tot gehoorsaamheid gereduseer word. Wanneer 'n teologie gekoppel word aan so 'n opvatting van openbaring en geloof lei dit daartoe dat dit gekenmerk word deur "die bereidheid om homself lojaal te onderwerp aan die leer van die Magisterium selfs ten opsigte van sake waaroor die Magisterium nie - onfeilbare uitsprake maak"⁷⁵.

In die Gereformeerde denke word teologie nie gekoppel aan die duisterheid van die Skrif nie, maar aan die duidelikheid daarvan⁷⁶. Terselfertyd word in gedagte gehou dat die kerklike leer geformuleer word deur mense wat ly aan 'n beperkte insig en die letsels wat die nawerking van die sonde meebring. Dit hou in dat die kerklike leer wel gesien word as finaal in die sin dat dit 'n beslissende verhouding met Christus vertolk⁷⁷. Maar terselfertyd word die kerklike leer deur 'n sekere voorlopigheid gekenmerk juis op grond van die vermelde beperkthede van die mens. Dit is die wesenstaak van die teologie om tussen hierdie twee dimensies van die kerklike leer te bemiddel. Die implikasies wat dit inhou vir die daaglikse lewe van die kerk is reeds 'n geruime tyd gelede deur die Hongaarse teoloog Karoly Karner soos volg onder woorde gebring: "Die Theologie kann als Wissenschaft nur dann erfolgreich arbeiten und ihren Dienst in der Kirche erfüllen, wenn ihre Forscher bewußt und mit ganzem Herzen in der Gemeinschaft des Glaubens stehen und selbst an der Freiheit

des Glaubens und Bekennens, die jedem Gemeindeglied zukommt, teilhaben. Die Freiheit des Bekennens schliesst nicht nur die verantwortliche innere Gebundenheit an die kirchliche Lehre im Gewissen ein, sondern auch die an der Richtschnur des Glaubens geübte Kritik - Kritik an der jeweiligen Kirche, ihren Einrichtungen und ihren Entscheidungen. Ja, sie umfaßt auch die Kritik, welche die kirchliche Lehre an der Heiligen Schrift, ihrer einzigen und letzten Richtschnur, als dem Offenbarungswort misst⁷⁸.

Indien dit waar is moet 'n mens nie alleen oor die vryheid van die teologie praat nie, maar ook oor die teologie as vryheid - die vryheid van die Woord en die vryheid van die kerk.

NOTAS:

- 1 Kyk J C Hough, "The university and the common good", in: *Theology and the university* (Essays in honor of John B Cobb, Edited by D R Griffin and J C Hough), New York 1991, 102.
- 2 Vergelyk H M Kuitert, "Kerk en teologie: onheelbare tweespalt?", in: H M Kuitert, J Veenhof, H M Vroom (reds), *Cultuur als partner van de teologie. Opstellen over de relatie tussen cultuur, teologie en godsdienstwijsbegeerte, aangeboden aan Prof dr G E Meuleman*, Kampen 1990, 109.
- 3 Kyk G C Berkouwer, *Vatikaans Concilie en nieuwe teologie*, Kampen 1965, 79-81 en C J Wethmar, *Dogma en verstaanshorison*, Amsterdam 1977, 40.
- 4 Vergelyk A W J Houtepen, *Onfeilbaarheid en hermeneutiek*, Brugge 1973, 348.
- 5 Vergelyk Afdeling 10 van die Vatikaanse verklaring *Gravissimum Educationis* van 28 Oktober 1965.
- 6 Kyk K G Steck, *Undogmatisches Christentum?* München 1955; A E McGrath, *Understanding doctrine. What it is and why it matters*, Grand Rapids 1990, 110 asook C J Wethmar *Dogmatiek as konnaessionele en akademiese dissipline: terugblik en vooruitskouing*, Pretoria 1992, 8.
- 7 A C Thiselton, "Academic freedom, religious tradition, and the morality of Christian scholarship", in: M Santer (ed), *Their Lord and ours. Approaches to authority, community and the unity of the church*, London 1982, 20-45.
- 8 Die amptelike vrystelling van hierdie Instruksie het plaasgevind tydens 'n perskonferensie in die Vatikaan op 26 Junie 1990 onder leiding van die prefek van die Kongregasie vir die Geloofsleer, kardinaal Joseph Ratzinger. Die Latynse teks is beskikbaar in *Acta apostolicae sedis* 82, 1990, 1550-1570. Saam met die Instruksie is aan biskoppekonferensies ook 'n engelstalige *Synthesis of Document* beskikbaar gestel.

- 9   Kyk paragraaf 42.
- 10   Behalwe 'n groot aantal tydskrifartikels is daar ook twee bundels versamelde opstelle daaraan gewy, te wete E Balducci et al (reds), *Vocazione ecclesiale del teologo*, Rome 1990 asook P Hünermann en D Mieth (reds), *Streitgespräch um Theologie und Lehramt. Die Instruktion über die kirchliche Berufung des Theologen in der Diskussion*, Frankfurt 1991. Ten spyte daarvan dat daar veel oor hierdie dokument gepubliseer is, moet gesê word dat selfs in Rooms-Katolieke geleedere dit selde noukeurig ontleed word. Vergelyk hieroor K Lehmann, "Dissensus. Überlegungen zu einem neueren dogmenhermeneutischen Grundbegriff", in: E Schockenhoff und P Walter (reds), *Dogma und Glaube. Bausteine für eine theologische Erkenntnislehre (Festschrift für Bischof Walter Kasper)*, Mainz 1993, 69-87.
- 11   R Frieling, "Instrumentalisierte Freiheit der Theologie?" *ZThK* 88 (1991), 127 skryf: "Der geistige Hintergrund der Instruktion muß also in die gegenwärtigen sogenannten postmodernen Strömungen eingezeichnet werden, wobei im Falle der römisch-katholischen Fundamentaltheologie das postmoderne Rom nur eine Variante des früheren Antimodernismus liefert".
- 12   Kyk paragraaf 32.
- 13   Vir die teks van die verklaring, kyk H Küng, *Reforming the church today*, Edinburgh 1990, 177-180. 'n Interessante gegewe is die feit dat 'n aantal teoloë wat tans leidende figure in die Magisterium van die Rooms-Katolieke kerk is, soos kardinaal Joseph Ratzinger en biskoppe Karl Lehmann en Walter Kasper ook, toe hulle nog universiteitsprofessore was, hierdie dokument onderteken het. Verder is dit ook van belang om in gedagte te hou dat kardinaal Ratzinger die hoofouteur van *Donum Veritatis* is. In *Internationale Katholische Zeitschrift Communio* 19 (1990), 561-565 het hy ook die publikasie van die *Instruksie* uitvoerig verdedig. Kardinaal Ratzinger en 'n aantal medestanders het laasgenoemde tydskrif juis in 1972 tot stand gebring om *Concilium*, wat na hulle oordeel al te veel in 'n liberale rigting beweeg het, te opponeer. Kyk in hierdie verband ook L Boeve, "Kerk, teologie en heilswaarheid. De klare visie van Joseph Ratzinger", in *TvTh* 33 (1993), 139-165.
- 14   Kyk Küng, *a w*, 187-191.
- 15   Vergelyk C E Curran, *Faithful dissent*, Kansas City 1986 en C E Curran & R A McCormick (eds), *Dissent in the church*, New York 1988 asook C E Curran, *Catholic higher education, theology, and academic freedom*, Notre Dame en Londen 1990.
- 16   Kyk Lehman, *a w*, 84-85.
- 17   In die verlede was die getrouheidseed alleen deur biskoplike ampsdraers afgelê. Vir hierdie doel was daar juis in 1987 'n nuwe formule aanvaar. Kyk in hierdie

verband P Knauer, "Der neue kirchliche Amtseid", *StZ* 115(1990), 93-101. Oor die nuwe geloofsbelofenis en getrouheidseid, kyk R Frieling, *ZThK* 88, 1991, 121-138; H Schmitz "Professio fidei und Iusurandum fidelitatis. Glaubensbekenntnis und Treueid - Wiederbelebung des Antimodernisteneides?" *Archiv für Katholisches Kirchenrecht* 157(1988), 352-429 asook G Thils & T Schneider (reds), *Glaubensbekenntnis und Treueid. Klarstellungen zu den neuen römischen Formeln für kirchliche Amtsträger*, Mainz 1990.

- 18 Vergelyk G Thils & T Scheider, *a w*, 77-81.
- 19 Kyk H Denzinger & A Schönmetzer (reds), *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Freiburg 1976, 426: "...Romanoque Pontifici, beati Petri Apostolorum principis successori ac Iesu Christi vicario, veram oboedientiam spondeo ac iuro".
- 20 Kyk Thils & Schneider, *a w*, 131.
- 21 Vergelyk G Thils & T Schneider, *a w*, 139.
- 22 Kyk G Thils & T Schneider, *a w*, 17-18.
- 23 Kyk *The Pope speaks* 34 (1989), 170.
- 24 Vergelyk Thils & Schneider, *a w*, 106 en 107.
- 25 Uit die terme wat hier gebruik word, is die titel van hierdie dokument afkomstig.
- 26 Paragraaf 2.
- 27 Paragraaf 3.
- 28 Paragraaf 5.
- 29 Hierdie tweede afdeling omvat paragrawe 6 tot 12.
- 30 Paragraaf 5.
- 31 Paragraaf 7.
- 32 Paragraaf 7.
- 33 Paragraaf 9.
- 34 Paragraaf 10.
- 35 Paragraaf 10.

- 36 Paragraaf 11.
- 37 Paragraaf 11.
- 38 Paragraaf 11 en 27.
- 39 Paragraaf 12.
- 40 Lehman, *a w*, 71.
- 41 Paragraaf 14 en 39.
- 42 Paragraaf 15.
- 43 Paragraaf 17 en 23.
- 44 Paragraaf 10.
- 45 Paragraaf 21.
- 46 Vergelyk J E Thiel, "Notes and comments: The theologian in the eyes of the magisterium", *The Heythrop Journal* 32 (1991), 383.
- 47 Kyk Paragraaf 22.
- 48 Kyk Paragraaf 23.
- 49 Paragraaf 24 bepaal: "The willingness to submit loyally to the teaching of the Magisterium on matters per se not irreformable must be the rule".
- 50 Paragraaf 29.
- 51 Paragraaf 27.
- 52 Paragraaf 30.
- 53 Paragraaf 30.
- 54 Paragraaf 31. Volledigheidshalwe moet bygevoeg word dat die stelling in paragraaf 30 dat die weerwoord van teoloë wat in 'n ewangeliese gesindheid uitgespreek word wel tot die ontwikkeling van die kerklike leer kan bydra, 'n besliste vooruitgang in die Rooms-Katolieke opvattinge in hierdie verband verteenwoordig. Kyk in hierdie verband A Dulles, "Die Frage des Dissenses", in: P Hünermann en D Mieth (reds), *a w*, 156.
- 55 Vergelyk K Lehmann, *a w*, 77.

- 56 Vergelyk J E Thiel, *a w*, 385 wat skryf dat die titel van hierdie dokument eintlik "On the possibility of theological dissent" moes gewees het.
- 57 Paragraaf 32.
- 58 Vergelyk paragraaf 34.
- 59 Vergelyk paragraaf 39.
- 60 Paragraaf 35.
- 61 Paragraaf 35.
- 62 Paragraaf 38.
- 63 Paragraaf 38.
- 64 Vergelyk Thiel, *a w*, 384.
- 65 Paragraaf 37. Hierdie stelling is egter nie 'n korrekte interpretasie van kanon 812 van die *Codex Iuris Canonici* nie. Kyk in hierdie verband A Dulles, "Die Frage des Dissenses", in: Hünemann & D Mieth (reds), *a w*, 158.
- 66 Paragraaf 22.
- 67 Vergelyk paragraaf 37.
- 68 Paragraaf 29.
- 69 R Bultmann, "Die liberale Theologie und die jüngste theologische Bewegung", in: Idem, *Glauben und Verstehen I*, Tübingen 1958, 3.
- 70 Vergelyk A C Thiselton, "Academic freedom, religious tradition, and the morality of Christian Scholarship", in: M Santer (ed), *Their Lord and ours*, London 1982, 33-34.
- 71 Kyk *a w*, 33.
- 72 Paragraaf 11.
- 73 Vergelyk W Logister, "Vrijmoedigheid in geloof en theologie. Reflecties bij de Vaticaanse instructie over de theoloog", *TvTh* 32 (1992), 19.
- 74 Paragraaf 14.
- 75 Kyk Paragraaf 24.

- 76 Oor die leer aangaande die duidelikheid van die Skrif vanuit 'n Gereformeerde perspektief, vergelyk H W Rossouw, *Klaarheid en interpretasie*, Amsterdam 1963.
- 77 Vergelyk W Joest, "Endgültigkeit und Unabgeschlossenheit des Dogmas", *ThLZ* 79 (1954), 435-440.
- 78 K Karner, *Einführung in die Theologie*, Berlin 1957, 107.